

LA LLOMA DE BETXÍ. UN POBLAT DE L'EDAT DEL BRONZE VORA EL TÚRIA

Maria Jesús de Pedro Michó

Museu de Prehistòria-SIP

El paisatge pròxim: la Vallesa de Mandor

Enmig d'un paisatge profundament antropitzat, pròxim a la ciutat de València, es troba el paratge de la Vallesa de Mandor, que s'estén pels termes municipals de Paterna i Riba-roja de Túria, al costat de la ribera septentrional del riu Túria. La Vallesa de Mandor apareix descrita en la *Geografía del Reino de Valencia* com una esplèndida mansió agrícola amb una pinada de cinc-centes hectàrees, propietat del comte de Montornés. Enric Trénor Montesinos va ser el fundador de la finca, dedicada a diverses explotacions i aprofitaments, des de la citricultura a l'enologia, passant pels fruiters i la ramaderia, considerada sempre com una instal·lació model. Enric Trénor, emparentat amb el marquès del Túria, Tomàs Trénor Palavicino —qui el 1909 havia organitzat l'Exposició Regional—, es va ocupar en aquell certamen de tota l'activitat agrària. No deba-

des era comissari regi de Foment i president del Consell Provincial d'Agricultura.

El comte de Montornés va ser premiat per Alfons XIII, el 1921, amb el títol de comte de la Vallesa de Mandor. En la primavera de 1923, amb motiu del viatge del rei Alfons XIII i de la seua esposa, Victòria Eugènia, a València per a la coronació de la Mare de Déu dels Desemparats, els monarques van visitar la finca i hi van ser obsequiats amb un dinar, tal com es descriu en la premsa del moment.

Actualment, el paisatge de la Vallesa està molt transformat per la presència de cultius de regadiu i a conseqüència de l'incendi que, a l'agost de 1994, va destruir gran part de la vegetació existent. Tot i això, conserva encara un alt valor mediambiental. A la típica vegetació mediterrània formada per l'aliança *Oleo-Ceratonion*, amb boscos degradats de coscolls, juntament amb pins blancs, llentiscles, ullastres, lleguminoses, margallons i espart, s'afegeix una gran varietat d'espècies botàniques, algunes d'elles endèmiques, com les màquies, que juguen

Vista del jaciment a l'inici dels treballs d'excavació, 1984.

un paper important contra l'erosió i ajuden la recuperació forestal; matollars amb plantes aromàtiques i medicinals; vegetació de ribera, barrancs de baladres, espartars i altres plantes especialistes de sòls arenosos.

La fauna, també molt variada, inclou diferents tipus d'insectes; peixos, com el barb, la carpa o l'anguila; amfibis, rèptils; mamífers, com eriçons, musaranyes, conills, lirones, esquirols, genetetes, mosteles, raboses o porcs senglars; i nombroses aus.

Des del 2007, la Vallesa de Mandor forma part del Parc Natural del Túria, segons el Decret 43/2007 de 13 d'abril.

El jaciment: antecedents bibliogràfics

En la finca denominada Masia de Vélez, dins de la Vallesa de Mandor, es troba la Lloma de Betxí, actualment propietat dels hereus d'Eulogio Gómez-Trénor Fos¹. El jaciment arqueològic se situa en un turó d'escassa elevació, a 99 metres sobre el nivell del mar, i amb un desnivell de 30 metres respecte al pla circumdant, a curta distància del riu Túria. Té forma allargada i les seues dimensions són de 50 × 20 m en la part superior, encara que l'assenament arriba a la part baixa del turó, per la qual cosa la seua extensió total és de 3.750 m², aproximadament.

Diverses referències bibliogràfiques, des del 1928 fins al 1984, al·ludeixen a la Lloma de Betxí com un poblat de l'edat del bronze en què es podria apreciar el trànsit a la Cultura Ibèrica. Igualment ha sigut citat per diferents autors en relació amb altres jaciments de la zona, com el poblat proper de Despenyaperros, al terme municipal de Paterna, en els quals es coneixien restes de muralles i d'habitacions pertanyents a la cultura del bronze valencià. Amb tot, la Lloma de Betxí no seria objecte d'excava-

¹ El nostre sincer agraïment a la família de D. Eulogio Gómez-Trénor Fos, i de manera especial a Alvaro Gómez-Trénor Aguilar, per haver facilitat el nostre treball de camp durant tots aquests anys.

Excavació del sector oest, murs de les terrasses, 2005.

ció o de prospecció arqueològica fins a la tardor del 1984 (de Pedro, 1998).

La primera visita que vam fer al jaciment estigué motivada per un treball de prospecció a la comarca del Camp de Túria dirigit per Joan Bernabeu, Helena Bonet i Consuelo Mata, a fi de confirmar la cronologia del jaciment i la seua possible pertinença a un moment de transició de l'edat del bronze a la Cultura Ibèrica. No obstant això, la inspecció duta a terme en aquella ocasió posà de manifest que es tractava d'un poblat de l'edat del bronze amb una estratigrafia potent, en la qual s'endevinaven les restes de construccions de pedra de grandària considerable i amb un nivell d'incendi ben delimitat. Nombrosos fragments ceràmics i ossis es trobaven dispersos per la superfície com a conseqüència de l'espoliació a què estava sent sotmès. Així, davant del perill de destrucció exis-

tent, a l'octubre de 1984 s'hi va fer la primera campanya d'excavació, com a intervenció de salvament, dirigida per Helena Bonet, Joan Bernabeu i María Jesús de Pedro, amb la supervisió del Servei d'Investigació Prehistòrica. Des de llavors fins al 2013 s'hi han succeït els treballs arqueològics amb caràcter ordinari al jaciment de manera quasi ininterrompuda, a excepció dels anys 1986, 1990 i 1992, sempre dins del Programa d'Excavacions del Museu de Prehistòria i SIP. Els materials recuperats al llarg d'aquests anys estan depositats en el Museu de Prehistòria de València i una important mostra d'aquests es troba exposada a les sales permanents dedicades a l'edat dels Metalls.

Les campanyes d'excavació

Les diferents intervencions dutes a terme han permés identificar dues grans habitacions o departaments, les habitacions I i II, i una dependència paral·lela a ambdues, el Corredor oest, que configuren una gran edificació de 34 m de longitud i 10 m d'amplària. L'edificació descansa sobre el sòl natural de la muntanya i degué arribar a tindre entre 4 i 6 m d'alçària; està coberta per una sos-

trada plana, en terrassa, o amb una inclinació suau, i sustentada per dues fileres de pals.

L'estratigrafia documentada en ambdues habitacions presentava dos nivells d'ocupació: el superior, o més recent, amb alguna concentració de terra grisa cendrosa que correspon a una ocupació curta; i l'inferior, on es troba pràcticament la totalitat del material arqueològic, i que està caracteritzat per un enderroc considerable de pedres i material de construcció i per un incendi, marcat per la presència de carbons i de cendres abundants sobre el paviment de terra piconada.

El foc que va destruir aquestes estructures afavorí la conservació *in situ* de gran part de l'aixovar domèstic, format per una quantitat important de vasos ceràmics, elements de falç, molins de mà, pesos de teler, objectes metàl·lics i adorns. La distribució d'aquest conjunt assenyalava l'existència de diverses àrees d'activitat, com ara una zona de magatzem, una altra de mòlta, de teixidura, etc., indicades també per diferents estructures, com suports, bancs, murs ressaltats, forns, o pels mateixos pesos de teler.

Les excavacions realitzades als vessants de la llo-ma van mostrar un complex sistema de condicionament de l'espai, amb murs atalussats per a salvar el desnivell de la muntanya, i la configuració de zones planes o terrasses d'escassa amplitud. A l'exterior de la gran edificació,

pel seu extrem sud, es documentà l'existència d'un aljub o cisterna de planta oval que s'adossa a la paret de l'Habitació I; així com el sistema d'accés al poblat per mitjà d'una rampa o camí de poca amplària que puja des de la base del turó, en ziga-zaga. En el sector nord les intervencions es van centrar en l'Habitació III, de 8 × 10 m, amb planta quasi absidal, amb un paviment de terra piconada sobre el qual hi havia els materials arqueològics, com vasos d'emmagatzematge decorats amb cordons i altres amb decoració incisa, objectes de metall i, finalment, elements d'adorn, com braçals de pedra o botons d'ivori. Entre les habitacions II i III es va excavar una altra cisterna també de planta oval i recoberta d'argila per a impermeabilitzar les parets de pedra.

Posteriors treballs han confirmat la presència de murs atalussats per a la creació de terrasses en les vessants, entre els quals destaca el que rodeja la construcció pel costat occidental. Estos murs configuren una sèrie de plataformes utilitzades com a zones de circulació o de treball; a més d'un possible camí d'accés assenyalat per un empedrat. Les terrasses s'han anat omplint progressivament amb les deixalles procedents de les zones d'habitació. Els darrers anys d'excavació s'han documentat dos xicotets departaments de planta quadrangular al vessant oriental, en el seu extrem més meridional.

A més de les restes de construcció, van aparèixer dos enterraments humans. El primer d'ells, en el sector est, és un individu senil al costat del qual es va localitzar l'esquelet d'un gos. L'altre, en el sector oest, presenta les

Habitació III. Detall de l'estratigrafia, 2000.

comes i els braços flexionats, i està delimitat per una estructura de pedres en forma de cercle.

Actualment, després de 27 campanyes d'excavació, amb una extensió excavada de més de 1.700 m², la imatge que tenim és la d'un assentament dominat per la presència d'una edificació important de caràcter comunal i familiar, i d'altres construccions, com les terrasses i els murs atalussats que han transformat de forma substancial el perfil original de la muntanya.

Excavació del sector est, murs de les terrasses, 2002.

1:20, amb indicació dels rebles, pedres i materials arqueològics, a més de la seua profunditat; així s'ha obtingut una referència tridimensional de tots els elements. Les fotografies generals i de detall completen la informació de cada conjunt. Tot això ha contribuït a la interpretació posterior dels diversos processos i activitats que s'efectuaren en cada espai, les tècniques de construcció, la cronologia, etc., i a la seua representació en un diagrama seqüencial.

Quant a la recuperació de les restes arqueològiques, tots els materials arreplegats durant el procés d'excavació han sigut identificats per mitjà d'una etiqueta que fa referència al quadre en què han aparegut, la unitat estratigràfica i la data en què es van trobar. Posteriorment, depenent de la seua composició i conservació, han sigut llavats i siglats. Els diferents rebliments excavats han sigut tamisats en sec al jaciment mateixa, per a recuperar aquelles restes més xicotetes que pogueren haver passat desapercebudes en el procés de recollida de la terra. A més, atenent a l'especial importància que té la recuperació de les restes orgàniques, com ara llavors, carbons o microfauna, s'han arreplegat mostres de sediment per a tamisar-les amb aigua mitjançant la utilització d'una maquina de flotació. La recollida de les dites mostres ha

proporcionat una informació molt important quant a la reconstrucció de l'entorn mediambiental i de les bases econòmiques de l'assentament.

Finalment, el material arqueològic recuperat ha sigut inventariat i informatitzat d'acord amb les bases de dades del Museu de Prehistòria. S'han consolidat i s'han restaurat nombrosos objectes, que han sigut igualment fotografiats, dibuixats i catalogats. El seu estudi, en relació amb la documentació obtinguda en el procés d'excavació, ens acosta a la vida del grup humà que va habitar la Lloma de Betxí. Així, l'anàlisi de la fusta, de les llavors, d'ossos d'animals, sediments, etc., ajuda a reconstruir la vegetació, la fauna, les condicions climàtiques existents, les modificacions patides pel medi, o la dieta de la població. L'estudi de la ceràmica, dels objectes de pedra, d'os o de metall ens acosta a la tecnologia prehistòrica, als recursos utilitzats i la seua manufactura, els seus possibles usos i l'intercanvi de productes elaborats. I l'antropologia física ens permet conèixer les persones, els membres d'aquesta població.

En aquests trenta anys han sigut nombroses les col·laboracions d'especialistes de diverses disciplines científiques.

fiques, no sols arqueòlegs, que s'han ocupat de diferents aspectes del registre recuperat².

La realització de les campanyes d'excavació ha sigut possible gràcies a la participació desinteressada d'estudiants i llicenciats de la Universitat de València i d'altres universitats espanyoles i europees. La concessió dels corresponents permisos d'excavació i subvenció econòmica ha sigut competència de la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura, dins del

2 Elena Grau i Yolanda Carrión s'han ocupat de l'antracologia, o estudi de la fusta; Guillem Pérez Jordà, de la paleocarpologia, o estudi dels fruits i les llavors; Joan Carles Colomer de l'edafologia; Maria Pilar Fumanal i Carlos Ferrer de la sedimentologia i l'anàlisi de les restes constructives; Fco. Javier Jover de la indústria lítica; Josep Lluís Pascual i Juan Antonio López Padilla de la indústria òssia; José Antonio López Mira de les activitats tèxtils; José Luis Simón, Ignacio Montero i Salvador Rovira de la metal·lúrgia; Inocencio Sarrión, Alfred Sanchis i Carmen Tormo de la fauna; i María Paz de Miguel i Àngela Pérez de les restes humanes. La consolidació i la restauració dels materials recuperats ha estat a càrrec d'Inocencio Sarrión, Magdalena Monraval, Trinidad Pasías i María Amparo Peiró. Els dibuixos de materials i diverses il·lustracions han sigut realitzats per María Pilar Mas Hurtuna, Francisco Chiner i, sobretot, per Ángel Sánchez Molina. La primera planimetria general del jaciment, a partir dels dibuixos originals de l'excavació, va ser efectuada el 1992 per Josep Maria Segura i Emilio Cortell. Amb posterioritat, l'empresa Global ha dut a terme els successius alçaments topogràfics, escaneig d'estructures, fotogrametria, etc.

seu Programa d'Excavacions Ordinàries, si bé les diverses intervencions dutes a terme s'inscriuen en el Pla d'Actuacions Arqueològiques del SIP de la Diputació de València, que té la responsabilitat científica dels treballs. Així mateix, des de l'any 2000, esta institució s'ha fet càrrec de la subvenció íntegra dels mateixos. En algun cas concret, el contingut científic d'aquest treball s'ha beneficiat de projectes de la Direcció General de Ciència i Tecnologia (DGCYT) del Ministeri de Cultura.

Els resultats obtinguts al llarg d'aquests anys han sigut presentats en congressos i jornades de caràcter científic i divulgatiu, i publicats en monografies, revistes, catàlegs i fullets diversos.